

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TEXNİKİ TERMLƏRİN İNKİŞAFI

Bütün sahə terminologiyalarının inkişafında XX əsrin ilk rübü nisbətən ən mürəkkəb, ziddiyyətli və təlatümlü bir dövr olmuşdur. Bu dövrdə ideoloji mühit, sosial-ictimai hadisələrin mürəkkəbliyi daha çox ictimai-siyasi terminologiyanın inkişafına səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilində xüsusi ədəbiyyatın yaranması, Azərbaycanda elm və texnikanın inkişafı, milli kadrların, mühəndis, texniklərin və ixtisaslaşdırılmış işçilərin artması ilə texniki terminologiyaya olan ehtiyac yarandı. 20-ci illərdən başlayaraq texniki terminologiyanın inkişafı, davamlı şəkildə artımı müşahidə edilirdi. Bu dövrdə artıq texnikanın müxtəlif sahələri inkişaf etməyə və bu sahələr üzrə terminologiyası formalaşmağa başlamışdır. Texnikanın əsasən riyaziyyat, fizika, elektrotexnika, kimya, nəzəri mexanika sahələri inkişaf etmişdir ki, bu sahələrlə bağlı ilk dəfə terminoloji lüğətlər nəşr olunmağa başlanmışdır. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində texniki terminoloji sistemə daxil olan terminləri aşağıdakı sahələr üzrə qruplaşdırmaq olar. Məsələn, elektrotexnika sahəsində işlənən texniki terminlər: *telsiz teleqraf, simsiz telefon, generator, hiqroskop, qazometr, asinxron motor, siqnallama əsa aparatı, kollektor, telefon komutatoru, termoskop, transformator, tüstü borusu, vint, maqnit, modullaşdırılmış şüalandırılan dalğa* və s.

Riyaziyyat sahəsində işlənən texniki terminlər: *aksonometriya, avtomorfizm, ədədi proqres, cəbri formul, həndəsi kəmiyyət, çökük çoxbucaqlı, harmonik uyğunluq, proyeksiya cizgisi* və s.

Fizika sahəsində işlənən texniki terminlər: *atom, bomba, ion, tezlik, kvant, entropiya, elektromaqnit, qüvvə, təzyiq, təcil, maqnit induksiyası, cərəyan şiddəti, maqnetron* və s.

Kimya sahəsində işlənən texniki terminlər: *allotropi, cəhənnəm daşı, bor turşusu, dağ bülluru, tüstülü topaz, kürəciq, qələvi metallar, azot oksidi, plumbatlar, çıxartma reaksiyonu, metalların ərimə temperaturası, evdiyometro* və s.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində işlənən texniki terminləri tematik baxımdan aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

1) Nəqliyyatla bağlı texniki terminlər: *otomobil, aeroplan (təyyarə), nəqliyyat bürosu, dəmir yollar vaqonu, motorlu vaqon, velosiped, paralı bilet, yük avtomobili, nəqliyyat yardımçı qatar* və s.

2) Texniki peşə anlayışlarını bildiren texniki terminlər: *mühəndis-texnoloq, yol məmurluq təlimçisi, mühəndis, sifariş mühəndisi, inşaat mühəndisi, elektrik stasyonu müdiri, texniki məşğələ mühəndisi* və s.

2) Texniki cihaz, qurğu adlarını bildiren texniki terminlər: *elektroskop, bıçkı dəzgahı, yazı manivəlası, su kəməri musluğu, yer ölçən, qaz makinası, dələqarx anten, diferensial blok-aparat, vatmetroqraf, ventilyasiya, külək maşını, hava üfləyən makina, Vissin süzgəci, radio, ikirotorlu maşın* və s.

3) Beynəlxalq vahidlər sistemində işlənən texniki terminlər: *metro, milli-ampermetr, santimetro, mikroamper, milligram, millimetro, mikrometr, volt, amper, Kelvin, saniyə, kilovolt, kilo-amper, kilovolt-amper* və s.

4) Ölçü cihazlarının adlarını bildiren texniki terminlər: *ampermetro, areometro, elektrometro, xronometro, fotometro, fazmetro, termometro, pirometro, planimetro, pantometro, maqnitometro, manometro, kalometro, baremetro, vakkometro, kvalimetro, kinometro, kulonometro, luksmetro* və s.

XX əsrin ilk rübündə texniki terminologiya qeyri-bərabər şəkildə inkişaf prosesi keçirmiş, Şərq konteksti bir çox hallarda terminalmada digər mənbələri üstələmişdir. Bununla belə, bu dövrdə dilimizin öz daxili imkanları hesabına texniki terminlərinin də yaranması və istifadə olunmasında müəyyən müsbət nəticələr vermişdi.

Azərbaycan dilinin qeyd edilən dövrünün terminoloji sisteminin təhlili göstərir ki, dörd əsas mənbə bu sahənin inkişafında başlıca rol oynamışdır: 1) ərəb, fars alınmaları; 2) rus dilindən və rus vasitəsilə Avropa dillərindən keçən alınmalar; 3) türk dillərindən keçən texniki terminlər; 4) Azərbaycan dilinin öz daxili imkanları əsasında yaradılmış terminlər həmin mənbənin əsasını təşkil etmişdir. XX əsrin əvvəllərində texniki terminlərin yaranma mənbələri kimi ərəb, fars, türk, rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçən alınmalar təşkil edir.

Elm və mədəniyyətin inkişafı, dərsliklərin çap olunması, məktəblərdə təhsilin ana dilində aparılmasına güclü meyl elmi terminologiyanın istifadəsi üçün geniş meydan açdı. Bu səbəbdə də Azərbaycanda, eləcə də Şərqdə elmi dil olaraq ərəb dilinə, bu dildən alınmış terminlərə müraciət etmək qaçılmaz idi. Məsələn,

Ərəb mənşəli texniki terminlər: *təhtir, nasif, mehvar, zavyyə dəracəsi, məxrut (konus), haviyə, təmirat, rabitə, təmim (sirkulyar), dalğavari hərəkət, nisfi kutr(radius), məhlul* və s. Fars mənşəli texniki terminlər: *dəzgah, misgər, möhür, tərəzi* və s. XX əsrin birinci rübündə elmi, elmi-texniki sahədə ərəb, fars dillərindən alınan terminlərin işlənməsi funksional nüfuzunu qoruyub saxlayırdı.

Bu dövrdə bir sıra Azərbaycan ziyalılarının Türkiyədə təhsil alması, türk dilini ümumtürk ədəbi dil olaraq işlətmək ideyası, Azərbaycan dilinə Türkiyə türkcəsinin təsiri ana dilinə türk dilindən sözlərin keçməsi ilə nəticələndi. Osmanlı türkcəsindən keçən sözlər müxtəlif funksional üslublarda, xüsusən bədii və elmi üslubda özünü göstərir. Məsələn, *marangöz, kayağan, mknatus, pancur* və s. Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin terminologiyasında təkcə ərəb, fars mənşəli terminlərdən deyil, eyni zamanda rus dili və bu dil vasitəsilə Avropa dillərindən alınan terminoloji vahidlərdən də istifadə edilmişdir.

XX əsrin ilk dövrlərində Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində diqqəti cəlb edən yenilik rus və rus dili vasitəsilə Avropa sözlərinin üstünlük təşkil etməsidir. Bu hadisə tarixi-siyasi şəraitlə bilavasitə bağlıdır. Xalqın siyasi, iqtisadi, mədəni

¹⁰⁵ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

ünsiyyəti, məlum olduğu kimi, dil əlaqəsini də labüd edir. Dil əlaqəsində ən fəal vasitəçi hissə lüğətdir ki, həmin dövrdə Azərbaycan dilinə rus dilindən və onun vasitəsilə Avropa dillərindən sözlər daxil olur. Bu sözlər terminoloji məzmun daşıyır və ictimai-mədəni həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edir.

“Sovet dövründə rus-Avropa sözlərinin Azərbaycan dilinə keçməsi prosesi daha da inkişaf etmişdir. Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabından sonra beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən rus dili bütün mütərəqqi insanları sosialist idealları və kommunist dünyagörüşü ilə tanış etmək üçün ən mühüm vasitə oldu” [2, s. 86].

Rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçən terminlər Azərbaycan dilində, əsasən, rus dilində olduğu kimi alınmış, həmin dilə məxsus fonetik tərkib və qrammatik quruluş olduğu kimi saxlanılmışdır. Məsələn, *pulverizator, propeller, risberma, fakrofel, impuls, audion, bolt, farada, delta-izolator, klinqerit, peron, saldo, kommutator, piket, alternator, bareter, variokupler, qazodinamo, generasiya, hidroplastik, gradient, dekrement* və s.

XX əsrin ilk rübündə Azərbaycan dilində işlənmiş Avropa mənşəli texniki terminlərin bir qismi sonralar dilimizdə ya passiv, ya da aktiv şəkildə möhkəmlənmişdir.

Bu dövrdə dilimizin terminologiyası üçün ərəb və fars dilləri yeganə mənbə olmamış, müxtəlif elmi anlayışları ifadə etmək üçün həmin dillərə məxsus sözlərlə yanaşı, türk dilindən, rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmalardan və sırf Azərbaycan dilinin sözlərindən də istifadə edilmişdir. Bu dövrdə termin yaradıcılığında Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən əsas mənbə kimi istifadə olunmasının və Azərbaycan dilinin öz daxili imkanları vasitəsi ilə yaranan terminlərin sayının çoxalmasının bir səbəbi də, ümumiyyətlə dilimizin nüfuzunun artması idi.

XX əsrin ilk dövrlərində Azərbaycan dilində texniki terminlərin yaranmasının əsas yollarından biri dilimizin öz daxili imkanları əsasında terminyartma prosesi idi. Milli mənşəli texniki terminlər: *tənəkə, rəzə, yüyriük, yanacaq, sürgü, dutqac, burucu, çəki, bölmə* və s.

XX əsrin 20-ci illərindən texniki terminlərin zənginləşməsində Azərbaycan dilinə məxsus leksik şəkilçilərin köməyi ilə terminyartma prosesi aktivləşir. Azərbaycan dilində yeni leksik vahidlərin yaranması prosesində morfoloji üsul həlledici rol oynayır. Bu üsulla texniki terminlər yaradılarkən müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə olunur. Məsələn, *-ç^t* şəkilçisi texniki terminlərin yaradılmasında iştirak edən ən məhsuldar morfoloji göstəricilərdən biridir. Bu şəkilçilər həm milli mənşəli, həm də alınma sözlərə qoşula bilir.

-ç^t, -çi, -çu, -çü – topçu, burğucu, yedəkçi, sayçı, tökməçi, boyaçı, qaynaqçı, döşəməçi, sobaçı və s.

Alınma terminlərin əksəriyyətinin tərkibində Azərbaycan dilinin öz leksik və qrammatik vasitələri də iştirak etmişdir. Məsələn, *artelçi, betonçu, mühəsibəçi, veberçi, şalonçu, arabaçı, kantarçı, atəşçi, makinaçı, teleqrafçı, tormozçu, elektrikçi.*

-ğ^t, -ği, -ğü, -ğü – sarğı, burğu və s.

-lıq, -liq, -luq, -lüq – atomluq, təkərlik, barmaqlıq, ağırlıq, bərklik, oyuqluq və s.

-lama, -ləmə – amalqalama, balastlama, yedəkləmə, volkanizləmə, pərçinləmə, qalaqlama, çimləmə, yükləmə, qəfəsləmə, vintləmə, qalaylama, matlama və s.

-lanma, -lənmə – alovlanma, cilalanma və s.

-ləşdirmə, -ləşdirmə – oksidləşdirmə, saflaşdırma və s.

-ici, -ici, -ucu, -ücü – ağırdıcı, boyacı (maddə), qapayıcı, doldurucu, patlayıcı.

-ma, -mə – qapama, burma (yay), calama, cilalandırma, sönmə, ölçmə, tökmə, ditrəmə və s.

Terminlər arasında ərəb mənşəli *-vari* şəkilçisi ilə düzələn texniki terminlər də az deyildir. Məsələn, *məxrutvari (vidə), qarmaqvari (vidə), çatalvari, mantarvari, bokalvari, iskanəvari, lentvari, şüşəvari* və s.

Morfoloji üsulla texniki terminlərin yaranmasının təhlili göstərir ki, bu yolla termin yaradılması prosesində sözdüzəldici şəkilçilərin hamısının funksiya və məhsuldarlıq dərəcəsi eyni deyildir.

Bu dövrdə texniki terminlər arasında söz birləşməsi şəklində olan terminlər də kifayət qədərdir. Məsələn, iki sözdən ibarət texniki terminoloji birləşmələr: *rezin təqlidi, tənzim borusu, tartma rüsumu* və s.

Texniki terminoloji birləşmələrin tərəflərinin quruluşca düzəltmə olmasına görə də aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) I tərəfi düzəltmə olan texniki terminoloji birləşmələr: *sürtünmə tanburu, yürüş təkəri, sulama fuçısı, kristallı boraks, tormozlu vaqon, yataqlı vaqon, açar dili, partlayan maddə, qapayıcı vidə, ağırtma tozu, yardımçı bataryosu, dəlmə dəzgahı, çəkilmə qabiliyyəti, qarşılıqlı induksion.*

b) II tərəfi düzəltmə olan texniki terminoloji birləşmələr: *elektrik qapama, siqnal qapaması, elektrikli burğulanma, bufer dayağı, elektrik sayçısı* və s.

III sözdən ibarət texniki terminoloji birləşmələr: *dəmir yollar vaqonu, partlayan maddə, Voltman su ölçəni, su kəməri əməliyyatı, hava üfləyən makina, cərəyan qüvvəsinin artması.*

IV sözdən ibarət texniki terminoloji birləşmələr: *dəmir yol mütəhərrik takımı, su üstədən vuran çarx.*

Quruluşca mürəkkəb olan texniki terminoloji birləşmələr: *dalğəölçən, ikifazlı, qazölçən, mərkəzdənqaçan, ikikaskadlı* və s. “Törəmə terminlərlə müqayisədə mürəkkəb terminlərin və terminoloji birləşmələrin əmələ gəlməsi daha mürəkkəb bir proses kimi qəbul edilməlidir” [3, s. 21].

Rus və Azərbaycan dillərində ortaq köklü texniki terminləri struktur xüsusiyyətləri baxımından üç növə ayırmaq olar: 1. Rus və Azərbaycan dillərindəki prototipləri ilə quruluşca tam üst-üstə düşən texniki terminlər: *аванс – avans, автомобиль – otomobil, брикет – briket, презент – brezent, брутто – bruttp, канифол – kanifol, шарнир – şarnir, штепсель – ştepsel, электризел – elektrizel* və s.

2. Rus və Azərbaycan dillərində ümumi kök olan, lakin affikslərinə görə müxtəlif olan texniki terminlər: *агентура* – *асантalıq*, *бетоницик* – *betonçu*, *контролер* – *kontrolçu*, *поляризация* – *polyarizasion*, *веберцик* – *veberçi*, *модулированный* – *modullanmış* və s.

3. Hibrid terminlər, rus və Azərbaycan dillərində xarici elementlərdən ibarət olan texniki terminlər: *hiperkompound*, *mikrotelefon*, *voltmetro*, *baremetoqraf*, *voltamper*, *qazometr*, *hidrotexnik*, *qrafoanalitik*, *elektroskop*, *xronometraj*, *fotoelektrik*, *telfonoqram* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, texniki terminlərdə yalnız bir hissənin üst-üstə düşdüyü termin-hibridlər də var. Məsələn, *нестабильность* – *qeyri-stabillik*. Birinci tərəf hər iki dildə fərqli (*не-qeyri*) sözlərlə ifadə olunub.

Azərbaycan dilində alınma Avropa mənşəli texniki terminlərlə yanaşı, milli, eləcə də ərəb mənşəli terminlərin də paralel işlənməsi halları vardır. Məsələn, *адмитанц* – *tamnəqliyyat*, *адмитанс*, *бандаж* – *təkərlik*, *бандаж*, *баркас* – *istimbot*, *barkas*, *конденсатор* – *muqəssif*, *kondesatsor*, *канифас* – *kanifas*, *yelkən bezi*, *немто* – *arvasız*, *нето*, *градуатор* – *graduator*, *бөлгүс*, *дивизор* – *divizor*, *бөлгүсү*, *весы* – *çəki*, *вэzn* və s.

“Mənbələrin müxtəlifliyi və dil quruculuğu orqanlarının yoxluğu nəticəsində bir çox hallarda eyni anlayış üçün vahid və sabit termin müəyyənləşmir, termin paralelliyi yaranır” [1, s. 202].

Qeyd etmək ki, o dövrdə türk dili vasitəsilə alınan Avropa mənşəli texniki terminlər Azərbaycan dilində müəyyən dərəcədə dəyişdirilmişdir. Məsələn, *цемент* – *çemento*, *цинк* – *çinko*, *ордер* – *ordero*, *динамометр* – *dinanometro*, *коэффициент* – *koefisiyon* və s.

Rus dilində məsdər formasında olan “проводить” terminindən (rus dilində “тъ”, Azərbaycan dilində “maq”) törəmə terminlər yaranır. Məsələn:

провод – *naqil*

проводник – *kulaqız*

проводка электричество – *elektrik çəkmə*

проводимость – *naqillik*

İstər əcnəbi terminin düzgün başa düşülməsi, istərsə də onun ana dili vasitəsi ilə düzgün çatdırılması tərcümə olunan mətnin aid olduğu texnoloji sahəni bilməyi tələb edir. “Регуляторная головка” termini Azərbaycan dilinə “nazim başı” olaraq tərcümə olunmuşdur. Terminoloji birləşmənin birinci tərəfi Azərbaycan dilində dəqiq qarşılığını ifadə etmir. Bu terminin birinci tərəfi “регуляторная” *nazim* olaraq tərcümə olunması əsas anlayışa uyğun gəlmir. *Регуляторная* sözünün tənzimləyici olaraq, *головка* sözünün isə anlayışa uyğun olaraq tam ifadə etmək üçün *baş yox*, *başlıq* olaraq tərcümə olunması tam düzgün olardı. “Питательный провод” termini “bəsləyici naqil” kimi tərcümə olunmuşdur. Питательный sözünün bəsləyici əvəzinə *qidalandırıcı* olaraq (*qidalandırıcı naqil*) verilməsi anlayışı tam ifadə edir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində işlənən texniki terminlərin bir qismi dildən çıxmış və müasir texniki sahə yeni terminoloji baza əsasında formalaşmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Насиуев Т. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı, 2017

2. Керимов Л. Научно-технический прогресс и обогащение словарного состава современного языка. АҚД, Баку, 1983

3. Эфендиева Н. Основные пути образования технических терминов /на материале терминологии по автоматике на англ., азерб. и рус. языках/. Автореф. дис. канд. Баку, 1972

4. Ruscadan-türkcəyə yollar texniki istilahlr lügəti. Bakı, 1926

5. Nəzəri mexanikdən istilahlr lügəti. Bakı, 1930

6. Elektrotexnika istilahlr lügəti. Bakı, 1931

Ключевые слова: Начало XX века, азербайджанский язык, технические термины, источники происхождения, термины европейского происхождения.

Key words: Early 20th century, Azerbaijani language, technical terms, sources of origin, terms of European origin.

Развитие технических терминов в начале XX века

Резюме

В статье говорится о развитии технических терминов в азербайджанском языке в начале 20 века. Процессы, возникшие под влиянием движений, созданных социокультурной историей в Азербайджане, содержали лексикон. Создание специальных учебников на азербайджанском языке, развитие науки и техники в Азербайджане сделали неизбежным развитие технической терминологии. Начиная с 20-х годов в развитии этой области уже произошли прорывы. Основным источником при создании технических терминов был родной язык. Также достаточно терминов, связанных с этой областью, перешли из европейских языков, арабский, персидский, турецкий и русский языки.

Development of technical terms at the beginning of the 20th century

Summary

The article deals with the development of technical terms in the Azerbaijani language at the beginning of the 20th century. The processes that arose under the influence of movements created by socio-cultural history in Azerbaijan contained a lexicon. The creation of special textbooks in the Azerbaijani language, the development of science and technology in Azerbaijan made the development of technical terminology inevitable. Since the 1920s, breakthroughs have already taken place in the development of this area. The main source for the creation of technical terms was the native language. There are also quite a few terms associated with this area, passed from European languages, arabic, persian, turkish.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva